

Корупція у суспільстві, що тансформується Соціологічний аналіз

Андрій Бова,

кандидат соціологічних наук,

начальник відділу

Державного науково-дослідного інституту

МВС України

Явище корупції привертає пильну увагу політиків, журналістів, науковців, представників правоохоронних органів, усієї громадськості. Існує чимало економічних та політологічних підходів до пояснення механізмів зловживання владою, використання з вигодою посадового становища, підкупу чиновників [див.: 1; 2]¹. У цій публікації робиться наголос на провідній ролі неформальних зв'язків (соціальному капіталі) у відтворенні корупційних практик в соціальному житті України [див.: 3 – 5].

Трансформаційні процеси, що розгорнулись у багатьох постсоціалістичних країнах, характеризуються, зокрема, поширенням на їх теренах корупції. Соціальну основу цього явища складають неформальні зв'язки, які не втратили своєї сили з часів горезвісного блату – своєрідної форми міжособистісної комунікації, котра компенсувала вади офіційної системи управління та функціонування соціальних інститутів. Неформальний соціальний капітал у вигляді знайомств, родинних і дружніх зв'язків (вони передбачають високий рівень довіри всередині мережі й майже повну недовіру до інших членів суспільства) був важливим ресурсом у радянській перерозподільчій економіці. Неформальні відносини передбачають певний взаємний обмін послугами у межах неофіційних норм, що конкурують з правом і діють у відносно замкнених соціальних мережах. У випадку протиправної діяльності таких мереж соціальний капітал набуває вже негативного

¹ Складена 2002 року за участі автора бібліографія з теми корупції включала близько 700 статей і монографій російською та українською мовами.

забарвлення.

Метою цієї праці є окреслення в загальному вигляді стану і тенденцій корупції в суспільстві, що трансформується. Важливим джерелом інформації про поширеність корупції в країні є її суб'єктивні оцінки. В Україні було проведено кілька обстежень громадської думки з цієї проблеми (Київський міжнародний інститут соціології, Центр соціальних експертиз і прогнозів, Центр соціального прогнозування, центр „Соціальний моніторинг”, центр „Академія”, Інститут досліджень регіонального розвитку України, коаліція організацій „Громадяни за прозоре суспільство”, Міжнародна фундація виборчих систем). З середини 1990-х років корупція в країні вивчається в межах крос-національних соціологічних досліджень (опитування експертів, підприємців, населення, а також складання інтегральних рейтингів корупції на підставі математичного узагальнення даних), ряд з яких має моніторинговий характер.

У цій публікації при аналізі ми віддаємо перевагу результатам деяких крос-національних обстежень громадської думки підприємців та населення, які проживають у країні, а не опитуванням невеликої кількості експертів та інтегральним рейтингам корупції, що складаються для кожної країни за неоднаковою кількістю різних досліджень. Порівняння даних в різних країнах можливе лише в межах проектів, здійснених за єдиною методикою у певному регіоні, адже навіть показники, одержані в одній країні різними дослідниками, можуть не співпадати. Слід також зауважити, що в опитуваннях респонденти з різних країн можуть мати різний ступінь „самоконтролю” та „відвертості” з інтерв'юером, а, отже, навіть широка громадська думка не завжди точно віддзеркалює стан корупції, а фіксує лише загальні тенденції.

Відомі історики, економісти і соціологи — М. Джилас, О. Зінов'єв, М. Восленський, О. Шкаратан, Т. Заславська, Р. Ривкіна, Є. Стариков, В. Радаєв, Г. Попов — мають багато спільного в поглядах на фактичні владні відносини: клієнтарна ієрархія в колишньому СРСР сприяла виникненню стійких міжособистісних відносин, цінностей і конвенцій, що легітимізують (визнають) вигідність приналежності до формальних корпорацій і неформальних мереж, як регламентували доступ до „дарунків” редистрибутивної системи. У верхніх шарах існував високий рівень соціальної солідарності, завдяки якій правлячі групи забезпечували монолітність своїх лав, виникала кругова порука тощо.

Цінність неформального соціального капіталу значно зросла під час номенклатурної приватизації. Так, у багатьох країнах СНД внаслідок обміну права на управління державною власністю на право володіння нею утворилося кілька впливових політико-економічних груп. Наступним кроком новоявлених політико-економічних угруповань стало намагання привласнити функції державних інститутів та подальше скуповування

економіки. Звичайно, у різних транзитивних суспільствах ці процеси мали свої особливості, позаяк у науковій літературі для позначення аспектів політико-економічних змін, характеристики тіньового перерозподілу власності певними суб'єктами (компаніями приватного сектора, політиками, політико-економічними групами) та збагачення почали вживатися такі терміни, як „капіталізм приятелів”, „мафіозний або бандитський капіталізм”, „скупка або захоплення держави” (State Capture), „клептократія”, „номенклатурна олігархія”, „плутократія”, „бандократія”, „бюрократично-олігархічна держава” тощо.

За результатами широкомасштабного „Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств”, здійсненого Світовим банком та ЄБРР, Україна 1999 року помітно вирізнялася серед інших посткомуністичних країн масштабами: захоплення держави – ступенем використання суб'єктами (окремими особами, компаніями приватного сектора й навіть політиками) практики незаконних і непрозорих виплат посадовим особам з метою впливу на процес формування державними інститутами законів, указів і положень; адміністративної корупції – ступенем використання фірмами практики незаконних та непрозорих виплат посадовим особам з метою забезпечити „скоректоване” виконання чинних норм і положень, які запроваджувалися державою і впливали на діяльність фірм (так званий „хабар-податок”); впливу – міри, в якій фірми здатні впливати на формування державними інститутами законів, указів і положень без використання незаконних і непрозорих „приватних виплат посадовим особам” (таблиця 1) [6; 7]².

1999 року в Україні, зокрема, налічувалося 17,9 % фірм-„скупниць”, що надавали незаконні платежі державним чиновникам з метою впливу на зміст нових нормативно-правових актів, 2002 року було 15,3 % таких компаній (відповідні середні значення 1999 року по 24 КІПЕ становлять 17,3 %, 2002 року по 26 КІПЕ – 22,1 %). 1999 року середні сукупні суми хабарів від виручки фірми склали 4,4 % (середнє значення по 24 КІПЕ – 2,9 %), 2002 року – 2,2 % (середнє значення по 26 КІПЕ – 1,6 %). В Україні 1999 року 14 % фірм використовували альтернативні шляхи впливу на законодавчу та виконавчу владу без сплати додаткових платежів (загалом по 22 КІПЕ налічувалося 6 % впливових фірм). 1999 року 32 % опитаних бізнесменів безпосередньо відчували на діяльності своєї фірми практику „купівлі” законів, указів, судових рішень за цивільними та кримінальними справами, нормативних актів Національного банку, нелегальних внесків до політичних партій; 2002 року – 18 % (відповідні значення для 22 КІПЕ 1999 року склали 20 %,

² Окремі дані розраховані самостійно на підставі інформаційної бази опитування: info.worldbank.org/governance/beeps/ та info.worldbank.org/governance/beep2002/

Корупція у суспільстві, що трансформується

Андрій Бова

для 26 КІЕ 2002 року – 24 %).

Таблиця 1

Характеристика адміністративної корупції
та захоплення держави
(1999, 2002 рр.)

Країна	Деякі прояви корупції	Відсоток фірм, для яких корупція є значною або дуже значною перешкодою для стану і розвитку бізнесу		Середній відсоток сукупних сум хабарів від виручки (адміністративна корупція)		Відсоток фірм, які будь-коли надавали неофіційний додатковий платіж або подарунок для впливу на зміст нових нормативно-правових актів (скупка держави)	
		1999	2002	1999	2002	1999	2002
Албанія		82,1	69,7	4,0	3,3	26,1	32,7
Болгарія		54,3	53,7	2,1	1,9	12,7	32,2
Хорватія		55,9	44,5	1,1	0,6	21,5	33
Сербія і Чорногорія		–	33	–	1,5	–	32,1
Македонія		52,1	49	2,1	0,7	13,4	28,7
Боснія і Герцеговина		60,7	58,4	2,1	1,0	21	49,3
Чехія		36,1	28,2	2,5	0,9	11,2	15,9
Угорщина		28,5	23,5	1,7	0,9	7,9	23,8
Естонія		21,7	16,8	1,6	0,3	11,7	31,3
Латвія		40,2	29,5	1,4	0,9	24,7	18,7
Литва		53	38,5	2,8	0,7	25,7	12,3
Польща		39,4	49,9	1,6	1,2	17,5	19,9
Румунія		57,3	56,1	3,2	2,6	21,3	21,6
Словаччина		49,2	50	2,5	1,4	21,2	21,1
Словенія		15,6	18,3	1,4	0,9	19,1	16,1
Вірменія		27,1	27,6	4,6	0,9	7,3	7,4
Азербайджан		57,7	37,6	5,7	2,7	40	12,5
Грузія		72	66,1	4,3	2,7	29,5	30,6
Молдова		68	59,2	4,0	2,1	20	13,9
Білорусь		22,3	37,5	1,3	1,5	1,8	8,7
Україна		46,6	54	4,4	2,2	17,9	15,3
Росія		50,5	29,1	2,8	1,4	14,7	16,9
Казахстан		52,7	33,6	3,1	2,1	9,7	10,8
Узбекистан		41,2	23	4,4	1,4	7	11,8
Таджикистан		–	38,5	–	2,5	–	33,1
Киргистан		84,2	44,6	5,3	3,6	13,2	25,8
Середнє		48,7	41,1	2,9	1,6	17,3	22,1

Опитування невеликої вибірки керівників підприємств, проведені під егідою Світового економічного форуму 2004 року, свідчать про масштаби привласнення держави в Україні: хабарі в здійсненні урядової політики (відповідь на запитання „Як часто, на Вашу думку, фірми у сфері вашої галузі здійснюють недокументовані додаткові платежі або хабарі, пов'язані з впливом на право, політику, регулювання або декрети для досягнення ділового інтересу?” (для усіх запитань вживалася 7-бальна шкала, де „1” означає „зазвичай”, „7” – „ніколи, не має місця”) – 3,7 бала (в середньому для 17 КІПЕ – 3,98)); поширеність нелегальних внесків у політиці („Як часто здійснюються нелегальні внески до політичних партій у вашій країні?”) – 2,3 бала (відповідно для КІПЕ – 2,83); нецільове використання державних коштів (відповідь на запитання „У вашій країні зміна спрямованості громадських фондів компаніями, індивідами або групами здійснюється за допомогою корупції?”) – 2,8 бала (3,25); рівень судової незалежності („У вашій країні судова влада є незалежною від політичних впливів членів уряду, громадян або фірм?” („1” – ні, повністю залежна, „7” – так, цілком незалежна) – 2,2 бала (3,22); фаворитизм у прийнятті рішень урядовими чиновниками (відповідь на запитання: „При ухваленні рішень щодо політики та контрактів урядові посадові особи („1” – „зазвичай сильно пов'язані з фірмами та індивідуумами”, 7 – є „нейтральними до фірм та індивідуумів”)?” – 2,5 бала (в середньому для КІПЕ 2,81 бала) [8, с. 531 – 550].

В інших вітчизняних емпіричних дослідженнях підприємці також відмічають негативний вплив приватизації держави у вигляді вибіркового застосування законодавства з політичних причин і нерівність у ставленні податкової системи до суб'єктів підприємництва [9, с. 85]. Результати опитування Міжнародною фінансовою корпорацією більше 2000 підприємців в Україні 2002 року засвідчили, що недобросовісну конкуренцію вважає великою або дуже великою перешкодою для бізнесу 56 % респондентів, втручання місцевих органів виконавчої влади в підприємницьку діяльність – 40 %, центральних органів виконавчої влади – 35 % опитаних [10, с. 17]. Недобросовісна конкуренція має вияв, зокрема, у неправомірному зборі або поширенні конфіденційної інформації, змові інших учасників ринку, використанні неправдивої інформації при реєстрації товару на митниці, неправомірному використанні торгових марок, спеціальній затримці товару на митниці.

Місцеві органи влади також причетні до дискримінаційного бізнес-середовища. Їхні дії полягають, насамперед, в ухваленні рішень (спеціальні умови оподаткування, доступ до земельних ділянок та будівель, іншої інфраструктури, надання кредитів тощо) на користь привілейованих суб'єктів підприємництва. Лише близько 20 % підприємців 2000 та 2002 року погоджувалися з тим, що місцеві органи влади забезпечують рівні умови для бізнесу [10, с. 19 – 24]. Це теж

опосередковано може свідчити про рівень приватизації держави, концентрованого поєднання влади і власності в руках окремих політико-економічних груп.

Результати „Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств”, здійсненого Світовим банком 2002 року, засвідчили: 55 % українських компаній відмітило, що значний та вирішальний вплив на формування правового поля здійснюють індивіди або групи з тісними зв'язками з політичними лідерами, 48 % – домінуючі компанії або конгломерати в ключових секторах економіки, по 33 % – міжнародні агентства з розвитку та іноземні уряди й регіональна влада, 30 % – організована злочинність.

В обстеженні Світового банку 1999 року 47 % підприємців в Україні визнали корупцію великою та значною перешкодою для стану і розвитку бізнесу (в середньому для 24 КПЕ – 48,7 %), 2002 року – 54 % (для 26 КПЕ – 41,1 %) (таблиця 2). В дослідженні Міжнародної фінансової корпорації на корупцію як на велику і дуже велику перешкоду вказало 2000 року 46 % українських підприємців, 2001 – 39 %, 2002 – 51 %, 2003 року – 72 % опитаних [10, с. 104; 11, с. 6].

Світовий економічний форум на підставі узагальнення відповідей підприємців на три запитання щодо частоти сплати недокументованих додаткових платежів або хабарів, пов'язаних з отриманням дозволу на імпорт та експорт, щорічною сплатою податків, доступом до послуг комунальних служб, розраховується індекс корупції (вимірюється від 1 до 7 балів, де „1” – „хабарі даються зазвичай”, а „7” – „хабарі не мають місця”) обчислює індекс корупції. Його значення для України становило 2002 року 3,58 бала (в середньому для 12 КПЕ – 4,91), 2003 року – 3,61 (для 14 КПЕ – 4,88), 2004 року – 3,93 бала (в середньому для 17 КПЕ – 4,84 бала).

В широкомасштабних соціологічних дослідженнях населення надає оцінки поширеності корумпованості різних установ та організацій, причин корупції та заходів боротьби з нею, особистого досвіду, пов'язаного з блатом та корупцією, тощо. При аналізі даних окремих обстежень громадської думки зупинимось насамперед на з'ясуванні кількості осіб, які дають хабарі внаслідок здириництва або для підкупу.

Наслідки „побутового” хабарництва відчують на собі не лише підприємці, а й населення. Широкомасштабні обстеження громадської думки засвідчили, що корупція є одним із найпоширеніших видів правопорушень. Подані в таблиці 2 дані проекту „Клімат корупції” („GfK Прага”) засвідчили, що в Україні близько половини жителів давали хабарі зрідка, іноді або часто [12].

В результаті опитування респондентів, проведеного під егідою фонду „Інтелектуальна перспектива” в окремих регіонах України, з'ясовано, що 1999 року 34 % респондентів особисто зустрічалися з фактами корупції

[13, с. 33]. Зіткнувшись з випадками зловживань посадових осіб, громадяни або нічого не роблять (28 %), або шукають потрібних людей, які б допомогли вирішити питання (19 %), або дають хабара (18 %) [14, с. 16]. За результатами всеукраїнського опитування населення, проведеного центром „Соціальний моніторинг” 2002 року, протягом року 30 % респондентів доводилось „додатково платити за послуги” представникам державних органів [15, с. 10]. Як бачимо з **таблиці 2**, складеної за результатами проекту „Барометр світової корупції”, здійсненого 2004 року „Транспаренсі Інтернешнл”, 25 % респондентів в Україні заявили, що вони особисто або члени їх домогосподарств протягом року давали хабара у якійсь формі (середнє значення за 16 КІЕ становить 17 %)³.

Таблиця 2

Відсоток осіб, що давали хабара

Дослідження	„GfK Прага”		„Транспаренсі Інтернешнл”		
	Рік	2001	2003/2004	2004	2005
Країна					
Албанія		–	–	30	–
Боснія та Герцеговина		–	24	13	6
Болгарія		18	24	6	7
Хорватія		20	19	9	7
Чехія		27	36	21	18
Естонія		–	27	6	–
Словаччина		53	51	–	–
Словенія		–	13	–	–
Угорщина		46	52	–	–
Латвія		–	–	18	–
Литва		–	58	32	28
Македонія		–	–	9	8
Польща		29	19	5	8
Румунія		56	58	25	22
Косово		–	–	11	9
Грузія		–	–	6	7
Молдова		–	–	32	29
Україна		49	55	25	13
Росія		28	35	21	17
Середнє		36	36	17	15

³ Дані занесено до однієї таблиці задля економії місця. Порівняння результатів проекту „GfK Прага” та „Транспаренсі Інтернешнл” неможливе, оскільки використано різні формулювання запитань.

„Барометр світової корупції” 2005 року засвідчив зменшення частки хабародавців в Україні до 13 % (середнє за 13 КІПЕ – 15 %) [16, с. 22; 17, с. 23].

Великого значення набуває питання, хто більше зацікавлений у хабарі. В опитувальнику „Транспаренсі Інтернешнл” (2005 р.) містилися три уточнюючі запитання для осіб, які давали минулого року хабар. На запитання „Вас прохали про хабар у тих випадках, коли Ви сплачували його?” відповіді розподілилися так: 23,6 % опитаних сплачували хабар, 72,7 % не просили про хабар, який вони все ж дали, 3,7 % респондентів було важко відповісти. Тобто, майже 3/4 хабародавців виявляли власну ініціативу у підкупі чиновника (хоча ситуація, коли у чверті респондентів просили хабар, говорить про усталену систему взаємовідносин). На запитання „Ви сплачували хабар, аби уникнути проблем з владою?” 14,3 % відповіли „так”, 72,3 % – ні (решта, 7,4 %, обрала альтернативу „важко відповісти”). На запитання „Ви сплачували хабар, аби отримати послуги, які Вам належать за законом?” відповіді були такими: 82 % сплачували хабар за законні послуги, 16 % – ні, 2 % респондентів утрималися від однозначної відповіді (дані надано „TNS-Україна”; представлено відсоток респондентів від тих, хто відповів на те чи те запитання). Можна зробити висновок, що хабар є стимулом для роботи осіб, що мають за законом надавати ті чи ті послуги.

Відповіді на запитання „Європейського соціального дослідження” (2005 р.) свідчать, що у 12,4 % (по масиву з 24-х країн – 3 %) громадян України протягом минулих п’яти років чиновники просили про послугу або хабар за виконання своєї роботи один раз у 12,4 % громадян України (по масиву з 24 країн – 3 %), двічі – у 11,6 % (1,4 %), три – чотири рази – у 4 % (0,6 %), п’ять або більше разів – у 4,5 % (0,5 %), ніколи не просили – у 67,5 % (94,5 %) – (представлено відсотки без урахування тих, хто не дав відповідь з різних причин) [18]. В Україні багато осіб, які не змогли відповісти на це запитання або відхилили його, – 36,2 %, в середньому за масивом – 8 %. За останні п’ять років доводилося пропонувати послуги або хабар чиновникам за виконання їх роботи один раз 7,5 % респондентів в Україні (в середньому за масивом з 24-х країн – 1,4 %), двічі – 3,6 % (0,5 %), три – чотири рази – 1,8 % (0,2 %), п’ять або шість разів – 1,6 % (0,2 %) ніколи не доводилося – 72,5 % (91,5 %), а не мали такого досвіду 13 % (по масиву в цілому – 6,2 %). 6,6 % респондентів з України не відповіли на це запитання або відхилили його (в середньому по вибірці – 6,6 %). Отже, жертвами вимагання хабара в Україні стали 32,5 % респондентів, тоді як вдавалися до підкупу 14,5 % опитаних. При цьому варто наголосити, що респондентам ставилося запитання про віддалені у часі події, частина з яких просто забувається. З іншого боку, загальною тенденцією є відвертіша розмова людини про вимагання хабара, ніж про власну ініціативу у підкупі.

В межах нашої теми потребує уточнення поширення явища блату, завдяки якому можуть встановлюватися корупційні зв'язки. В „Європейському соціальному дослідженні” також ставилося ряд запитань про мережі неформальної підтримки, одне з яких звучало так: „Припустимо, Ви вирішили отримати пільги або послуги, на які не маєте права. Як Ви вважаєте, скількох своїх друзів або родичів Ви могли б попросити про допомогу та підтримку у подібній ситуації?” У 28,5 % українців немає таких друзів (в середньому по 24 країнах, в яких було проведено опитування, – 42,9 %), у 30,3 % – небагато (в середньому по масиву – 29,4 %), у 6,2 % – досить багато (відповідно 6,5 %), у 1,3 % – більшість таких друзів (2,6 %), 33,7 % – ніколи б так не вчинило (по масиву в цілому – 18,5 %). Як свідчать підсумки дослідження, за кількістю потрібних друзів українці практично не відрізняються від загальноєвропейського рівня.

За деякими наведеними в таблицях даними корупція у нашій країні має не вищий рівень, ніж у нових членах Європейського Союзу або в країнах, що незабаром приєднуються до нього (до того ж, проблема корупції виявляє свою актуальність як у соціологічних дослідженнях, так і в кримінальних розслідуваннях і на Заході [див.: 19; 20, с. 15; 21]). У цьому контексті варто наголосити на постійній діагностиці стану корупції в державі як складовій аналітичного забезпечення антикорупційної політики держави.

Неформальний соціальний капітал відіграв велику роль не лише в мобілізації і консолідації прагматичної частини старої правлячої еліти, а й у підвищенні соціального статусу представників злочинного світу. Кримінальні елементи завдяки високій солідарності всередині мережі й контактам з бюрократією домоглися легалізації тіньових доходів і перерозподілу надприбутку.

Варто підкреслити, що для груп, які привласнюють контроль над фінансовими і політичними ресурсами, характерні ще більші, у порівнянні з радянською системою, згуртованість, усвідомлення власних інтересів і здатність до їх захисту. Останньому сприяє боротьба кланів за перманентний перерозподіл власності, сфер впливу, доступу до державних активів, що ведеться не завжди легальними методами. Сьогодні існує низка чинників, які обумовлюють живучість неформальних відносин як на побутовому рівні, так і у вищих ешелонах влади, а також глибоку тінізацію різних сфер суспільства.

Великі фірми, що раніше були в державній власності, зберегли зв'язки з чиновниками і можуть використовувати цей вид ресурсу для впливу на нормативно-правову і регуляторну діяльність. Переплетення приватних інтересів деяких чиновників з успішними лобістськими прагненнями окремих бізнес-структур дозволило останнім одержувати надприбутки, забезпечені державними субсидіями і різними пільгами (з

оподатковування, митних платежів, негрошових форм розрахунків тощо) чи монопольним становищем на ринку. Нині такий поширений в Україні злочин, як незаконне відшкодування податку на додану вартість, часом пов'язується з виплатою незаконних комісійних чиновникам. У приватнопідприємницькому середовищі особливої цінності набувають знайомства з працівниками податкової служби, місцевих органів влади й міліції. Відтак можна вести мову про певну комерціалізацію неформальних відносин, яка ґрунтується на відносинах залежності.

Виникнення ж малих підприємств призвело до формування в ряді випадків певної сімейності бізнесу, оформленню замкнених соціальних мереж у єдиний економічний простір. Працевлаштування родичів та знайомих у комерційні й державні структури залишається поки що реалією політичної й корпоративно-бізнесової культури. Поширення блату на побутовому рівні стимулюється й зниженням ефективності діяльності органів влади, коли можливість отримання послуг майже невіддільна від необхідності виходу на „потрібних людей” для вирішення певних питань. Крім того, трансформація економіки сприяла розшаруванню суспільства, зниженню загального життєвого рівня та послабленню нормативної регуляції, що, у свою чергу, активізує механізми кооперації для спільного подолання труднощів.

У політиці й державному управлінні часто спостерігаємо й дієвість горезвісних „адмінресурсу”, „телефонного права”, що посилює недовіру і відчуженість населення. Хоча новоявлені владні групи, якщо порівнювати їх з колишньою номенклатурою, втратили монополію на ідеологію, монолітність і закритість, вона все ще вдається до нетранспарентних методів управління та розв'язання конфліктів. Зберігаються рецидиви експлуатації посадового статусу для одержання ренти, використання влади як бізнесу. Бюрократичне середовище може також сприяти клієнтелізму, експлуатуючи таку якість особи, як відданість (призначення „своїх” людей, купівля посад) і відтісняючи професійний менеджмент на другий план.

Таким чином, неформальні відносини, як своєрідна форма суспільного договору між учасниками тіньових ринків, на пострадянському просторі мають певну функціональність. Можна припустити, що якщо інститути держави не виконують своїх завдань або економічна діяльність суб'єктів у межах формальних правил призводить до великих транзакційних витрат (забезпечення дотримання договорів, безпеки бізнесу тощо), то з'являються владні клани (на основі квазі-сімейно-партійної, регіонально-галузевої, фінансово-адміністративної спільності або їх комбінацій), які гарантують, організують і впорядковують виробництво, обмін і перерозподіл ресурсів, створюючи значні переваги для окремих суб'єктів.

Аналізуючи сьогоденний стан українського політичного й соціально-економічного життя, можна виокремити низку факторів, які обумовлюють

зміцнення неформальних відносин. Наша економіка є змішаною. У ній можна знайти і яскраві ознаки ринку, і залишки редистрибутивної системи, а також натурального господарства й самозабезпечення. Регулюють такі відносини не лише норми права, а й традиції та різні неформальні конвенції. Відповідно, численні акти соціального обміну здійснюються не так у правовій формі, як у межах, визнаних суб'єктами комунікації домовленостей, перетворюючи їх на інституційний феномен. Перехідний період стимулював процеси взаємопідтримки, коли, наприклад, влаштування на хорошу роботу залежить від наявності знайомств. При цьому, до неформального капіталу звертаються в найвідповідальніших моментах життя. Отже, такі відносини стають важливим ресурсом, який значною мірою обумовлює соціальну структуру суспільства.

Трансформація блату загалом відбувається в руслі ринкової економіки, сприяючи системній корупції, коли клієнт і чиновник встановлюють довгострокові дружньо-довірчі, але водночас і комерційні контакти. Цей процес призводить до зростання негативного соціального капіталу, посилення корпоративності різних груп інтересів, підвищення ролі ієрархічних посередницьких мереж, що гарантують виконання домовленостей і конвенцій, беруть активну участь у позаекономічному присвоєнні. Тим часом, переважна більшість населення існує в умовах не лише обмеженості ресурсів (фінансових, матеріальних, інформаційних, культурних), а й обмеженості доступу до мереж, що їх розподіляють. Така ситуація створює для одних груп умови соціальної винятковості (за допомогою контролю ресурсів, тіньової приватизації, регламентації доступу до закритих мереж), для інших — соціального виключення (з виробництва, соціальної сфери, впливу на формування влади тощо). Усе це сприяє клановій солідарності і лояльності, ізоляції індивідів від соціально-політичного життя соціуму та участі в демократичних перетвореннях.

Література:

1. Социально-экономические аспекты коррупции. Серия: Экономические и социальные проблемы России. – М.: ИНИОН РАН. – 1998.
2. **Роуз-Аккерман С.** Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы: Пер. с англ. О. А. Алякринского. – М.: Логос, 2003.
3. **Леденева А.** Неформальная сфера и блат: гражданское общество или (пост) советская корпоративность? // Pro et Contra. — 1997. — Т. 2. — Осень.
4. **Роуз Р.** Достижение целей в квазисовременном обществе. // Общественные науки и современность. – 2002. – №3.

5. **Бова А. А.** Социальный капитал трансформирующегося общества: опыт социологического исследования. // Украина: гражданское общество в контексте европейской интеграции. / Отв. ред.: Л. Н. Синельникова, Л. Ф. Компанцева, Г. А. Петровская. — Луганск: Знание, 2004.

6. **Хелманн Дж., Джонс Г., Кауфманн Д.** Лови момент, прихвати немного государства. Скупка государства, коррупция и влияние в странах с переходной экономикой. // Рабочие документы по исследованию экономической политики, № 2444. — Нью-Йорк: Всемирный банк. — 2000. — сентябрь.

7. **Gray C., Hellman J., Ryterman R.** Anticorruption in Transition 2. Corruption in Enterprise-State Interactions in Europe and Central Asia 1999–2002. — Washington, DC: The World Bank, 2004.

8. Global Competitiveness Report 2004–2005 / М. Е. Porter, К. Schwab, Х. Sala-I-Martin, А. Lopez-Carlos — N.Y., 2004. — October.

9. **Паляниця А.** Дослідження бізнес-середовища України. — S.L., 2004.

10. Бізнес-середовище в Україні. / Міжнародна Фінансова Корпорація. — S.L., 2003. — вересень.

11. Бізнес-середовище в Україні. / Міжнародна Фінансова Корпорація. — S.L., 2004. — грудень.

12. Corruption climate — www.gfk.ru/etc/files/pdf/corruption_climate.pdf [28.10.2005].

13. **Саєнко Ю. І., Привалов Ю. О., Мімандусова Г. І. та ін.** Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні. Звіт 4. Вплив нелегальної економіки на доход. — К.: Благодійний фонд „Інтелектуальна перспектива”, 2000.

14. Ставлення громадян України до проблеми прозорості суспільства та корупції. — К.: Партнерство за прозоре суспільство, 2002.

15. Громадська думка щодо корупції та хабарництва в Україні / Інформаційні матеріали до презентації даних. Центр „Соціальний моніторинг”, Український інститут соціальних досліджень. — К., 2003. — 15 січня.

16. **Hodess R., Wolkers M.** Global Corruption Barometer 2004. Report on the Transparency International. — Berlin, 2004. — 9 December.

17. Global Corruption Barometer 2005. Report on the Transparency International. — Berlin, 2005. — 9 December.

18. Розраховано самостійно з урахуванням дизайн-ефекту вибірок. Масиви даних розміщені за адресою <http://ess.nsd.uib.no/> [17.03.2006].

19. Транспэрэнси Интернэшнл публикует новый индекс взяточдателей. Пресс-релиз. — Берлин, 2002. — 14 мая.

20. Борьба с коррупцией в правоохранительных органах ФРГ // Борьба с преступностью за рубежом. — 2003. — №5.

21. Коррупция: легализация или борьба? // Борьба с преступностью за рубежом. — 2006. — №1.